

R E C E N Z I J A

LIETUVIŲ TAUTINĖ KULTŪRA SOVIETMEČIU: TARP IDENTITETO KONTROLĖS IR KŪRYBOS

Odeta Rudling. *Von der nationalen Form zum nationalen Inhalt. Litauische Folklore zwischen Sowjetisierung und Nationsbildung (1940–1990)*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2023.

Sovietmečio kultūros reikšmė ir vertė Lietuvoje šiandien tebėra jautrus ir vis išskylantis klausimas, viešoje erdvėje keliantis audringas diskusijas ir poliarizuojantis visuomenę (1). Moksliniai sovietinės praeities tyrimai Lietuvoje išsibėgėję: minėtini Arūno Streikaus, Aurimo Švedo, Nerijos Putinaitės, Viliaus Ivanausko, Tomo Vaisetos, Ainės Ramonaitės, Romualdo Apanavičiaus (su bendraautoriais), Stasio Skrodenio ir kt. darbai. Liaudies kultūra, folkloras neretai yra jų akiratyje ne dėl paties subjekto, bet dėl kitos svarbios priežasties. Idealizuotos kaimiškos kultūros formos jau keletą šimtmečių Europoje yra ideologinė priemonė ir įrankis. Sovietų Sąjungos režimas kolonizuotų tautų kultūrą savo tikslams naudojo intensyviai ir efektyviai, nors veiklos rezultatas Baltijos šalyse – išauginta nacionalinė savimonė ir sukurtos modernios tautos – planuotas nebuvo.

Sudėtingą tautos kūrimo ir liaudies kultūros sąveiką sovietinėje Lietuvoje išsamiai nagrinėja istorikė Odeta Rudling disertacijos pagrindu išleistoje monografijoje *Von der nationalen Form zum nationalen Inhalt. Litauische Folklore zwischen Sowjetisierung und Nationsbildung (1940–1990)*. Knygoje analizuojama, kaip Sovietų Sąjunga naudojo lietuvių folklorą, ypač liaudies muziką, tautinį kostiumą, kalendorines ir gyvenimo ciklo šventes, savo politinei programai Lietuvoje įgyvendinti. Autorė įtikinamai atskleidžia, kaip sovietinė valdžia, stiprindama tautinę kultūrą ir lietuvių kalbos pozicijas, kūrė tautinę tapatybę ir kartu bandė ją kontroliuoti, reguliuoti bei išnaudoti ideologinei propagandai. Tematika nėra visiškai nauja, tačiau rezultatas, žvelgiant į esamus tyrimus Lietuvoje, įkvepia viltį, kad į šį objektą vis dėlto galima žvelgti mokslininkui deramu atstumu, pamatyti didžiąją dalį sudėtingo reiškinių ir apie jį kalbėti racionaliai.

Pačioje tyrimo pradžioje O. Rudling apibrėžia problemine ir kiek konfliktišką tautinės kultūros situaciją 1990 m. Lietuvoje. Ji cituoja „Dainuojančios revoliucijos“ veikėjų memorandumą dėl lietuvių kultūros būklės sovietinės okupacijos metais: „Per pražūtingą mūsų tautai okupacijos laikotarpį (1940–1990 m.) labiausiai nukentėjo etninė kultūra, kadangi ji buvo neparanki, tiesiog prieštaraujanti svarbiausiems bolševikų tikslams ir siekiams. <...> Pirmiausia teoriškai buvo stengiamasi sumenkinti etninės kultūros reikšmę visoje kultūroje, o jos supratimą supaprastinti. <...> Sąmoningai buvo keičiamas visas

(1) Debatai medijose, į kuriuos įsitraukia Lietuvos visuomenė, valdžios institucijos, mokslininkai, vyksta dėl sovietmečio rašytojų Salomėjos Neries, Liudo Giros, Petro Cvirkos ir kt. vardu pavadintų gatvių, mokyklų vardų, paminklų panaikinimo, poeto Justino Marcinkevičiaus įamžinimo vietos ir formų, Dainų šventės, kalendorinių švenčių formų bei pobūdžio.

tradicinis gyvenimo būdas, ardoma senoji ekonominė, socialinė, moralinė gyvenimo sankloda, o su ja neišvengiamai nyko ir visa etninė kultūra“ (p. 1) (2, 3).

Autorė abejoja elitinių kultūros veikėjų kaltinimu sovietų valdžiai visiškai sunaikinus lietuvių etninę kultūrą ir sako, kad yra faktų, liudijančių kiek kitokią, sudėtingą ir nevienareikšmišką, šios kultūros raidą (p. 2). Knygoje analizuojamos temos ir laikotarpiai yra gvildinami per šią prizmę, tačiau jokia būdu nesiekiami pateisinti sovietinio laikotarpio kultūros politikos ar parodyti jos privalumus.

Savo tyrimui O. Rudling taiko istorinį metodą, pasitelkia įvairius šaltinius, įskaitant archyvus, asmeninius pasakojimus ir antrinę literatūrą. Kritiškai juos vertindama ir interpretuodama, derina perspektyvas, leidžiančias pažvelgti į reiškinio plotį ir gylį. Autorė turi didelį privalumą, nes puikiai žino ir jaučia Lietuvos kultūrinį kontekstą, yra įsigilinusį į Sovietų Sąjungos politiką – tai leidžia susieti tautinės kultūros raidą su politiniais ir kultūriniais procesais.

Siekdama sukurti kompleksinį ir daugiamačią liaudies kultūros ir tautinės tapatybės sovietmečio Lietuvoje vaizdą, autorė naudoja platų mokslinių tyrimų ir analizų spektrą. Tyrimo sėkmę lemia ir tai, kad lietuvių tautinės kultūros sovietinėje Lietuvoje analizei pasitelkiamos teorinės prieigos, kurias naudoja ne tik istorikai, bet ir kitų humanitarinių ir socialinių mokslų tyrėjai. Tai yra gerai žinomos Erico J. Hobsbawmo, Benedicto Andersono, Anthony D. Smitho, Ernesto Gellnerio nacionalizmo ir modernybės koncepcijos.

Tačiau pagrindinis dėmesys skiriamas čekų istoriko ir politikos teoretiko Miroslavo Hrocho „nacionalinių judėjimų raidos fazių“ modeliui, aprašančiam mažųjų tautų nacionalizmo raidą nuo kultūrinio susidomėjimo iki tautinės mobilizacijos. O. Rudling atskleidžia, kaip šis teorinis modelis sovietmečiu veikė Lietuvoje ir pastebi jo problemišką taikymą. M. Hrocho nustatyta C fazės pradžia, žyminti plačiųjų liaudies masių sutelkimą už nacionalinę idėją, argumentuotai tikslinama ir perkeliama iš 1905 m. į 1940 metus ir vėliau (p. 7–10).

Tyrimas gerai struktūruotas – nuo istorinių įvykių pereinama prie išsamių atvejų analizės. Dėstymui pasirinkta chronologinė seka, kurioje labai aiškiai apčiuopiami lūžio taškai, lėmę tam tikrų periodų susiformavimą. Jų pagrindu ir sudaryti knygos skyriai. Knygos pavadinime apibrėžtas tiriamasis laikotarpis nuo 1940 iki 1990 metų, tačiau autorė pateikia XIX a. siekiančią kontekstualizuotą europinę, lietuvišką ir sovietinę, priešistorę, meta žvilgsnį į įvykių Lietuvoje perspektyvą po 1990 metų.

Liaudies muzikos ir lietuvių tautos formavimosi santykiui iki 1940 m. skiriamas antrasis knygos skyrius „Litauische Nationsbildung und Volksmusik vor 1940“ (Lietuvių tautos kūrimas ir liaudies muzika iki 1940-ųjų). Lietuviškai tautinei kultūrai Rusijos imperijos sudėtyje, vėliau Lietuvos Respublikoje kurį laiką atstovavo kaimo bendruomenės. Intelektualų susidomėjimą valstietišku kultūros paveldu skatino europietiško romantizmo judėjimas, sudaręs idėines prielaidas rinkti tautosaką, kalbos, tarmių, muzikinio folkloro duomenis,

- (2) Norbertas Vėlius, Angelė Vyšniauskaitė, Stasys Butautas, Irena Seliukaitė, Gražina Kadžytė, Jonas Trinkūnas, R. Apanavičius, Zita Kelmickaitė. Etninės kultūros būklė. *Lietuvos kultūros būklė*. Memorandumo medžiaga. Vilnius, 1990, p. 28–29.
- (3) “Während des Zeitraums, der sich für unsere Nation als verheerend erwies (1940–1990), erfuhr die ethnische Kultur das meiste Leid, da sie unbequem war und den wichtigsten Zielen und Bestrebungen der Bolschewiki wider sprach. <...> Zuerst wurde versucht, auf theoretische Weise die Bedeutung ethnischer Kultur im Rahmen der gesamten Kultur herabzusetzen und ihr Verständnis zu vereinfachen. <...> Die gesamte traditionelle Lebensweise wurde bewusst verändert, das alte ökonomische, soziale und moralische Lebenssystem zerstört, womit auch die ganze ethnische Kultur dahinschwand” (Rudling 2023: 1).

juos publikuoti, vėliau perkelti į miestietišką aplinką ar sceną. O. Rudling, remdamasi tarpukario Lietuvos kultūrą tyrusių istorikų darbais, konstatuoja, kad kultūros valdymas ką tik sukurtoje ekonomiškai ir politiškai nestabiliuoje valstybėje buvo nustumtas į antrą planą, negalėjo įgauti deramos jėgos dėl politinių nesutarimų ir buvo chaotiškas (p. 41–45). Vis dėlto šie sunkumai neleidžia nuvertinti to, kas tarpukariu išaugino iki šiol gyvą lietuvišką tapatybę: surengtos pirmosios Dainų šventės, įsteigtas Tautosakos archyvas, tautinės muzikos, šokių ansambliai, sukurtas tautinis kostiumas ir kt.

Kaip Sovietų Sąjunga po 1917 metų revoliucijos transformavo liaudies meną į kontrolės ir ideologijos įrankį, rašoma trečiajame skyriuje „Entstehung der sowjetischen Folkloreindustrie“ (Sovietinės folkloro pramonės atsiradimas). Autorė pateikia koncentruotą, tikslingą ir moksliniais tyrimais pagrįstą sovietų kultūros politikos analizę, kuri padeda suprasti, kaip šis įrankis nuo 1940 m. buvo naudojamas vykdant lietuvių tautinės kultūros sovietizaciją. Sovietų valdžia sukūrė ir palaikė liaudies muzikos ir meno industriją, kuria stiprino okupuotų tautų tapatybę, bet kartu siekė skleisti komunistinę ideologiją. Sovietinis saviveiklinis mėgėjų menas buvęs labai įtraukus – jokioje kultūros srityje valdžiai nepavyko pritraukti tiek žmonių, paversti juos aktyviais dalyviais, kaip mėgėjiškame liaudies mene (p. 54).

Stalino valdymo laikotarpis po Lietuvos aneksijos 1940 m. nagrinėjamas skyriuje „Litauische Folklore für Stalin“ (Lietuvių folkloras Stalinui). Stalinizmo eroje buvo formuojama liaudies kultūros formų versija, turėjusi atitikti socialistinės ideologijos reikalavimus, pabrėžti naujojo gyvenimo pasiekimus ir atskleisti Stalino asmenybės reikšmę. Šis procesas apėmė ne tik tradicinei kultūrai būdingą kontroliuojamą muzikinį folklorą, bet ir naujo formato meno kolektyvų bei jų repertuaro kūrimą. Visoje SSRS buvo steigiami liaudies muzikos ansambliai, turėję skleisti ideologizuotą folkloro versiją, vykdę švietimo bei ideologinį darbą visuomenėje. Lietuvoje taip pat buvo sukurtas valstybinis dainų ir šokių ansamblis, vėliau pavadintas „Lietuva“, kuriam vadovavo prieštaringa ir stipri asmenybė, talentingas muzikas Jonas Švedas. O. Rudling, naudodamasi visais įmanomais šaltiniais, šioje knygoje atskleidžia J. Švedo reikšmę tautinės kultūros kūrimui. Ypač svarbiu politinio solidarumo ir masinės kultūros reiškiniu tapo 1946 m. Lietuvoje pradėtos rengti sovietinės Dainų šventės.

Kultūrinis ir politinis laikotarpis Sovietų Sąjungoje, vadinamas „atšilimu“, aprašytas skyriuje „Klänge des Tauwetters (1953–1964)“ (Atšilimo garsai (1953–1964)). Po Stalino mirties prasidėjusi destalinizacija lėmė institucinę decentralizaciją, didesnę atvirumą kultūrai bei atmetė masinį terorą (p. 109). Nagrinėjama, kaip sovietinė ideologija paveikė liaudies meno turinį, ypač kritikuojama vadinamoji „pseudofolkloro“ kryptis. Iš Lietuvos meno saviveiklos kolektyvų repertuaro kuriam laikui dingo partijos aktualijas išreiškianti „sovietinė daina“. Išnaudota palanki proga bent iš dalies atkurti ikisovietinę folkloro sampratą ir jos teorinius pagrindus (p. 113).

Rašydama apie valstybinio dainų ir šokių ansamblio vaidmenį ir reikšmę kultūros politikoje bei santykį su partine organizacija, autorė per J. Švedo asmenybę ir jo elgesį kintančiomis politinėmis aplinkybėmis atskleidžia bendrą sudėtingą situaciją. Sovietmečiu dažno lietuvių vidinis nusistatymas komunistų partijos atžvilgiu buvęs savotiškas – susidarius palankioms aplinkybėms, komunistinės ideologijos lengvai atsisakoma dėl tautinių vertybių.

Skyrius „Ambivalenzen der staatlichen Folklore nach Stalin (1958–1972)“ (Valstybės globojamo liaudies meno dviprasmybės po Stalino (1958–1972)) yra skirtas sovietmečio liaudies ir valstybinės kultūros politikos paradoksams po Stalino mirties. Technologiniai laikmečio proveržiai bei šaltasis karas akseleravo ir kaimiška kultūra paremtą sovietinę

kultūrą. Atsirado sumanymų ją modernizuoti įvedant „kosminius motyvus“. Tačiau technologijų vystymosi ir kultūros kaitos tempas nesutapo, kėlė tam tikrą kognityvinį disonansą, todėl būta radikalių pasiūlymų visiškai atsisakyti tautinės muzikos. Tam pasipriešino konservatyviosios jėgos ir šis modernistinis sumanymas žlugo (p. 139–141).

Vis dėlto jaunosios kartos valstybinio dainų ir šokių ansamblio vadovas Vladas Bartusevičius ėmėsi kolektyvą atnaujinti ir praplėsti liaudies muzikos ribas. Ansamblio repertuare vėl atsiranda autorinė kūryba. Nors naujosios programos „Amžių vėjai“ (1965), „Šventiniai vakarai“ (1968) sulaukė plataus pripažinimo, kritikai priekaištavo, kad dėl visų šių pokyčių „Lietuva“ nutolo nuo savo tikrojo tikslo – populiarinti liaudies muziką (p. 145). Kritikų pasisakymai atskleidžia požiūrių ir idėjų įvairovę, kartų susidūrimą, kelia folkloro prigimties klausimus. Autorė puikiai atskleidžia to meto mėgėjų meno krizę, kurią sukėlė ne tik „kosminių pasaulio motyvų“ idėja, bet ir aukšti profesionalumo reikalavimai mėgėjų meno kolektyvams. Nuožmiu konkurentu masiniam mėgėjų menui ir kultūrai tapo televizija bei vakarietiška populiarioji muzika (p. 151–160).

Aptariamuoju laikotarpiu vyko ir kitas svarbus dalykas – naujų sovietinių kalendorinių švenčių, gyvenimo ciklo tradicijų kūrimas remiantis liaudies meno elementais, iš jų eliminuojant religinį aspektą. Atskleidžiama ne tik tuo metu vykdyta etnokultūrinė inžinerija, bet ir realūs papročiai bei apeigos. Analizuodama naujų kalendorinių švenčių kūrimą, O. Rudling apžvelgia padėtį kitose sovietinėse respublikose, aptaria metų kalendoriui skirtas metodines priemones.

Skyriuje „Proletarischer Tourismus und Heimatkunde und das Aufkommen des antimodernistischen Ethnonationalismus (1958–1982)“ (Proletarinis turizmas ir kraštotyra bei antimodernistinio etnonacionalizmo iškilimas (1958–1982) nagrinėjama, kaip sovietmečiu susiformavo ir plito turizmas bei kraštotyra, reikšmingai prisidėję prie antimodernistinio etnonacionalizmo atsiradimo Lietuvoje. Sovietinė valdžia skatino šį judėjimą, siekdama stiprinti sovietinį patriotizmą, tačiau šios menkai kontroliuojamos veiklos Lietuvoje virto opozicija sovietinei modernizacijai, centralizacijai ir politinei ideologijai. Nepaisant represijų pavojaus, atsiradus vos mažiausiai galimybei, buvo susitelkiama į nacionalinius interesus. Inteligentijų ir jaunimą subūrę kraštotyros klubai ir grupės, pavyzdžiui, „Žygeivių“, „Ramuvos“, „Alko“ ir kt., siekė išsaugoti ir atgaivinti lietuvių kultūrą, istoriją, kalbą, rengė kraštotyres ekspedicijas į kaimiškas vietas ir skatino visuomenę rinkti tautosaką, ypač liaudies dainas. Komunistinės idėjos neturėjo didelio poveikio nuošalesnėse kaimo vietovėse. Miestelių mokyklose buvo pionierių, komjaunimo draugovės, kaklaraiščiai, ženkleliai, plakatai, bet jie buvo formalūs. Valstietiško gyvenimo būdo idealizavimas greičiau buvo sąlyginis, miesto inteligentijai labiau būdingas dalykas. Šeimas kuriantis kaimo jaunimas siekė geresnių, patogesnių gyvenimo sąlygų, romantizmo buvo mažai.

Kultūrinė ir politinė dinamika sovietmečio Lietuvoje formavo liaudies kultūros suvokimą ir reprezentaciją. „Autentiško“ folkloro formų at(si)radimas ir prigimtis analizuojama skyriuje „Entstehung und Wesen der ‚authentischen‘ Folklore (1965–1982)“ („Autentiško“ folkloro kilmė ir prigimtis (1965–1982)). „Autentiškumo“ idėja, autorės teigimu, perimta iš sovietinių mokslininkų. Nors šį klausimą aštriai kėlė ir Vakarų pasaulio etnologai bei etnomuzikologai, jis tapo galingu argumentu prieš valstybės sankcionuotas ir palaikomas stalinistinio tipo dirbtines ir ideologizuotas liaudies kultūros formas. Pristatydama prieštaringas diskusijas dėl valstybinio „Lietuvos“ ansamblio programos etnografinio autentiškumo, O. Rudling, remdamasi Gunčiu Šmidchensu, labai teisingai konstatuoja, kad skirtingų nuomonių sugretinimas reiškė ir lietuvių liaudies kultūros padalijimą į dvi skirtingas

stovyklas, kurių kiekviena – valstybinio tipo ansambliai ir etnografiniai ansambliai – reprezentavo skirtingas estetines liaudies muzikos formas (p. 232). Septintajame–aštuntajame dešimtmėčiais Lietuvoje „autentiškumo“ retoriką perėmus oficialiajai valdžiai, intensyviai buvo steigiami etnografiniai ir folkloriniai ansambliai. Būtent jie tiesiogine prasme atvedė kaimą į sceną, sukurdami ilgalaikį kultūrinį ryšį tarp kaimo ir miesto (p. 244). Ilgainiui ir šie ansambliai neišvengė partinės kontrolės ir tapo valstybinio mėgėjų meno sistemos dalimi. Tačiau pradinėje folklorinių ir etnografinių ansamblių iškilimo fazėje ypatingą vaidmenį atliko 1968 m. Rumšiškėse pradėjęs veikti Povilo Mataičio Lietuvių folkloro teatras.

Skyriuje „Von der Sowjetisierung zur Nationsbildung: „Singende Revolution“ und ihre Urheber (1985–1991)“ (Nuo sovietizacijos iki tautos kūrimo: „Dainuojanti revoliucija“ ir jos autoriai (1985–1991) O. Rudling susitelkia į vėlyvuojų sovietmečiu Lietuvos politinėje scenoje ir visuomenėje vykusias permainas, pasireiškusias politinės radikalizacijos ir nacionalinės savimonės augimu. Aptariamas Sąjūdžio ir kitų reformistinių judėjimų, lyderių bei muzikos ir folkloro vaidmuo „Dainuojančioje revoliucijoje“. Dainavimas protestuose ir masiniuose renginiuose buvo viena iš pagrindinių lietuvių pasipriešinimo ir saviraiškos formų. Pasak autorės, tuo laisvės siekimo laikotarpiu dainuotos lietuviškos dainos, dėvėti tautiniai rūbai ir kt. nebuvo vertinami pagal „autentiškumo“ kriterijų – tauta siekė išsivadavimo (p. 291). Profesionalų sukurtos ikisovietiniu liaudies menu pagrįstos formos transformavosi į tautinį lietuvišką kanoną.

Kaip jau minėta, knygos autorė peržengia tyrimo chronologinę ribą ir nušviečia, kaip vystėsi liaudies muzika ir tauta Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Apie tai rašoma skyriuje „Volksmusik und litauische Nationsbildung nach 1990“ (Liaudies muzika ir lietuvių tautos kūrimasis po 1990-ųjų). Naujoji Nepriklausomybės epocha atnešė kultūros pokyčius, sukėlusius tiek viltis, tiek nusivylimus. Sovietmečio kultūriniai modeliai buvo reinterpretuoti, desovietizacija vyko paprasčiausiai pašalinant ideologines nuorodas, o liaudies menas ir jo raiškos formos iš esmės nepasikeitė (p. 296). Bene ryškiausiai šį teiginį ir tautinės muzikos padėtį iliustruoja Dainų šventė, kurios reikšmė 2003 m. pripažinta pasauliniu mastu ją įtraukiant į UNESCO nematerialaus kultūros paveldo sąrašą.

O. Rudling monografijos išvadose apibendrinami svarbūs Lietuvos istorijos, kultūros ir tautinės muzikos suvokimo sovietmečio laikotarpiu pokyčiai. Autorė pabrėžia, kad sovietizacija – tai ne tik politinių, ekonominių ir kultūrinių normų importavimas ir įsisavinimas, bet ir svarbus lietuvių tautos kūrimosi veiksnys. Folkloras plačiąja prasme, ypač muzikinis, tapo svarbia tapatybės, kultūrinės raiškos bei politinės ir socialinės kovos priemone, stiprino tautinę sąmonę ir atsparumą sovietiniam režimui. Kita vertus, režimas sudarė palankias sąlygas lietuvių liaudies kultūros vystymuisi, nes ji buvo įtraukta į valstybinę politiką. Sovietizacija, nors ir siekė kontroliuoti ir formuoti kultūrą, prisidėjo prie tautinės savimonės ir nacionalinio identiteto stiprinimo Lietuvoje. Kitaip tariant, O. Rudling tezė, kad sovietizacija skatino lietuvių tautos kūrimą („die Sowjetisierung die litauische Nationsbildung vorantrieb“, p. 7), šioje knygoje yra objektyviai atskleista ir pagrįsta.

Lina Petrošienė